

Романова Ольга Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.7

ДОСВІД ПРОТИДІЇ КСЕНОФОБІЇ

В статті проаналізовані питання актуальної нормативної і правознавчої діяльності в державі, протидії різноманітним формам нетолерантного ставлення, у тому числі й запобігання кримінально-правовими засобами.

Ключові слова: *проблема, ксенофобія, правознавча діяльність, протидія, кримінально-правові засоби.*

В статье проанализированы вопросы актуальной нормативной и правоприменительной деятельности в государстве, противодействие разнообразным нетолерантного отношения, в том числе предупреждение уголовно-правовыми способами.

Ключевые слова: *проблема, ксенофобия, правоприменительная деятельность, противодействие, уголовно-правовые средства.*

In this article author analyzes questions of urgent normative and law-founding activity in the state concerning counteractions to different forms of not tolerant attitude and attitude by criminal and law enforcement means too.

Key words: *problem, xenophobia, law-founding activity, counteraction, criminal and law enforcement means.*

Визначені Конституцією України пріоритети розвитку держави як соціальної і правової вимагають належних гарантій на її території прав та свобод людини й громадянина незалежно від національності, раси, ставлення до релігії. У цьому зв'язку актуальною потребою нормотворчої і правознавчої діяльності в державі стала протидія різноманітним формам нетолерантного ставлення – у тому числі й запобігання кримінально-правовими засобами найбільш небезпечним, злочинним проявам нетолерантності, у т. ч. злочинів, що вчиняються з мотивів нетерпимості за національною, релігійною чи расовою ознакою. Формулювання дефініцій цих злочинів, усвідомлення змісту засад кримінально-правової протидії їм певною мірою сприяє ознайомленню з накопиченим у цій сфері міжнародним та зарубіжним досвідом, відображенням якого є положення деяких нормативно-правових актів іноземних держав, аналітичні матеріали міжнародних інституцій.

Використання в цьому випадку порівняльно-правового методу є тим більш доцільним, якщо врахувати, по-перше, зв'язок між розгортанням процесів охорони засад толерантності в Україні та міжнародними стандартами захисту прав людини, а, по-друге, якщо погодитись з М. І.Хавронюком, що «у чинних кримінальних кодексах європейських держав відображені, як

170

правило, передові ідеї сучасних доктрин кримінального права» [1, с. 20].

Злочини, що вчиняються з мотивів нетерпимості за ознакою раси, національності, релігії, не є новим явищем у світі. У зарубіжній юриспруденції, кримінології, соціології, політиці подібні діяння стали об'єктом досліджень значно раніше, аніж вони потрапили в поле зору вітчизняних фахівців та оформилися у виді окремого соціального об'єкта, на який спрямувалася законодавча й правозастосовна діяльність. Пояснюється це, передусім, пильною увагою міжнародної спільноти до проблем захисту толерантності, що набула особливого поширення у другій половині ХХ ст.

Міжнародними організаціями толерантність визначено як повагу, прийняття й розуміння різноманітності культур світу, форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності. Її розглядають як активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і свобод людини. Рівність та невід'ємність цих вправ є основою свободи, справедливості та загального миру, а зневаження і нехтування ними призвело до варварських актів, які обурюють людство [2]. У зв'язку з відносною новизною цієї проблеми для України вітчизняною юридичною наукою наразі не приділено достатньо уваги дослідженню злочинів, що вчиняються з мотивів нетерпимості.

Нині за кордоном досить широкого вжитку (передусім, це стосується країн англосаксонської правової сім'ї) на позначення злочинів такого роду набула назва «злочини ненависті» (hate crimes). Підходи міжнародних організацій у визначенні «злочинів ненависті» характеризуються досить високим рівнем узагальнення в дефініціях. Окрім того, як правило, в них не наводяться конкретні переліки чи найменування окремих видів подібних злочинів. Так, у підготованих за підтримки ООН та МОН рекомендаціях *злочини на ґрунті ненависті* визначаються як будь-які види злочину, при вчиненні якого злочинець керувався мотивами ворожого ставлення до жертви на підставі її національності, расової чи релігійної приналежності або жертва якого відчувала таку ворожість [3]. Організацією з безпеки й співробітництва в Європі (ОБСЄ) злочини ненависті визначено як будь-який кримінальний злочин, що посягає на особу або майно, обрані з причини реального або удаваного зв'язку, належності, членства у групі, на підставі ознак раси, національного або етнічного походження, мови, кольору шкіри, релігії, статі, віку, психічного або фізичного здоров'я, сексуальної орієнтації тощо [4, с. 9,10].

На рівні внутрішньодержавних правових актів проблема вирішується більш конкретно. Так, відповідно до ухваленого Кон-

гресом США у 1990 р. Hate Crime Statistics Act (As Amended. 28 USC 534) в цій державі запроваджується окремий облік «злочинів ненависті», які визначено тут як злочини, що базуються на упередженнях щодо раси, релігії, стану здоров'я, сексуальної орієнтації або етнічної належності. Цим же документом названо й конкретні посягання, що входять до цієї групи злочинів: умисне вбивство, зґвалтування, напади, залякування, підпали, знищення, пошкодження власності та вандалізм. На цьому нормотворчість у сфері боротьби зі «злочинами ненависті» у США не припинилась – згодом Hate Crimes Sentencing Enhancement Act (1994 р.), децю удосконаливши термінологію, визначив «злочини ненависті» як злочини, в яких злочинець умисно обирає жертву (або її майно) через фактичну або таку, що припускається, расу, колір шкіри, релігію, національне походження, етнічну належність, стать, стан здоров'я або сексуальну орієнтацію.

Заслугує на увагу визначення кола злочинів, здійснене Федеральним бюро розслідувань США (ФБР) у щорічних статистичних звітах, в яких відображається інформація про зареєстровані злочини, що були мотивовані упередженням щодо раси, релігії, етнічної належності, сексуальної орієнтації або стану здоров'я, а також про жертв таких злочинів та особу злочинця, що їх вчинили («Hate Crime Statistics»). Такі статистичні звіти, зокрема, включають відомості про розподіл злочинів за об'єктами посягання (проти особи або власності), їх поділ на види (вбивства, зґвалтування з використанням фізичної сили, напади за обтяжуючих обставин, напади, залякування; пограбування, крадіжка, у тому числі зі зламом, крадіжка автотранспорту, підпали, знищення, вандалізм тощо) [5]. Як бачимо, «злочини ненависті» охоплюють посягання, що вчиняються як з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, так й у зв'язку із упередженням за іншими ознаками (статтю, сексуальною орієнтацією, станом здоров'я).

У Великій Британії одним з нормативних документів (Crime and Disorder Act) виділено такий вид посягання, як «злочин, обтяжений расовими обставинами». Таким злочин є, якщо: 1) на момент його вчинення або безпосередньо до чи після нього злочинець демонструє щодо жертви ворожість, що має підґрунтям її дійсне (або таке, що припускається) членство у расовій чи релігійній групі або 2) його мотивовано (повністю чи частково) ворожістю до цієї групи. При цьому під «расовою групою» розуміється група осіб, які за ознакою раси, кольору шкіри, національності (у т.ч. громадянства), етнічного або національного походження. «Релігійна група» об'єднує людей за ознакою релігійних переконань або їх відсутності. Окрім загального визначення та-

ких злочинів, у згаданому документі наведено і їх види: 1) напади, у т.ч. поранення, тілесні ушкодження різного ступеню тяжкості; 2) злочинне заподіяння шкоди (знищення або пошкодження чужого майна); 3) порушення громадського порядку (у т.ч. залякування або провокація насильства; умисне переслідування); 4) домагання (у т.ч. переслідування, обмеження прав або інтересів під загрозою насильства) [6].

Огляд зарубіжного законодавства свідчить, що діяння, які можна визначити злочинними проявами нетерпимості, відображено у багатьох кодифікованих кримінальних законах країн континентальної Європи. Так, у Німеччині встановлено кримінальну відповідальність за «цькування груп населення» (§ 130 КК) способом, що може порушити громадський порядок, вчиненням дій щодо підбурювання до розпалювання ненависті до частини населення чи заклики до насильства або актів свавілля щодо неї, чи посягає на людську гідність іншого таким чином, що це принижує гідність частини населення. Караються (хоч і менш суворо) друкування, розповсюдження, оприлюднення, пропозиція, ввезення, виготовлення й деякі інші дії щодо матеріалів, які розпалюють расову ненависть до частини населення чи до певної групи, яка характеризується національними, расовими чи релігійними особливостями, чи актів свавілля щодо них, зловмисно їх ганьблять або зводять наклеп [7, с. 91].

Групами населення, про які ідеться в § 130 КК ФРН, у судовій практиці цієї країни визнають, наприклад, робітників, селян, службовців, євреїв, масонів, баварців, католиків, протестантів, темношкірих, іммігрантів тощо. Німецькі юристи підкреслюють, що практичне значення даного складу злочину підвищилося з 90-х років ХХ ст. у зв'язку із зростанням неонацистської й ворожої щодо іноземців пропаганди [8, с. 535]. Крім того, як і в багатьох інших європейських кримінальних законах, у німецькому встановлено відповідальність за ряд посягань на свободу віросповідання (які можна розглядати як злочини, мотивом яких є релігійна нетерпимість) – зокрема, за публічну або письмову образу релігійних переконань (§ 166), перешкоджання відправленню релігійного обряду (§ 167), знищення чи руйнування предметів, що є об'єктами пошани в законно діючих релігійних громадах чи які призначено для проведення богослужіння (§ 304) [9, с. 105, 168].

За КК Австрії (§ 283) карається «нацькування груп населення» – публічні заклики або підбурювання до вчинення ворожих дій проти церкви; належності певних груп населення до неї чи до релігійної громади, до раси, народу, народності чи держави; публічне нацькування на вказані групи населення, їх образа в принижуючий спосіб, намагання дискредитувати [10, с. 105, 168].

Згідно з кримінальним законодавством Данії (§ 266b) злочинном вважаються публічні заяви, повідомлення, що залякують групу людей, ображають чи принижують за ознакою раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження. Пропаганда вчинення таких дій виступає обставиною, що обтяжує покарання [11, с. 196, 197].

Законодавцями низки країн Європи як одна з базових в інституті кримінально-правової охорони толерантності використовується категорія дискримінації. Звертає на себе увагу, що у Франції до кримінальних правопорушень віднесено навіть не-публічні дифамації та образи, не-публічні підбурювання до дискримінації, ненависті чи насильства, спрямовані проти особи чи групи осіб у зв'язку з їх походженням, реальною або такою, що припускається, їх належністю чи неналежністю до певної етнічної групи, нації, раси чи релігії (ст. R.624-3, ст. R.624-4, ст. 625-7 КК Франції) [12, с. 228, 229, 380, 381, 584, 585].

У Швеції встановлено відповідальність (ст. 8 гл. 16) за агітацію проти національної чи етнічної групи, а саме розповсюдження заяв чи повідомлення з погрозами чи висловлюванням неповаги до національної, етнічної чи іншої подібної групи людей з посиланням на расу, колір шкіри, національне або етнічне походження чи релігійні переконання [13, с. 129, 130].

КК Іспанії встановлює відповідальність за спонукування до ненависті, насильства чи дискримінації проти груп чи об'єднань, вчиненого з мотивів раси, антисемітизму, ідеології, релігії, переконань, сімейного стану, етнічної чи расової належності, національності, статі, сексуальної орієнтації, хвороби або інвалідності, а також за розповсюдження з таких самих мотивів інформації, що є образливою для таких груп чи об'єднань, з усвідомленням при цьому неправдивості такої інформації чи зневажливого ставлення до її правдивості (ст. 510). Злочинами є й ненадання послуг з мотивів раси, антисемітизму, ідеології, релігії, переконань, сімейного стану, етнічної чи расової належності, національності, статі, сексуальної орієнтації, хвороби або інвалідності як приватною особою, яка здійснює публічні обов'язки (ст. 511), так і особою, яка здійснює професійну чи підприємницьку діяльність (ст. 512) [14, с. 59, 157-161].

Швейцарське законодавство встановлює відповідальність за расову дискримінацію (ст. 261-bis), під якою розуміють, зокрема, публічні заклики до ненависті чи дискримінації щодо особи або групи осіб через їхню расу, етнічну належність чи релігію; публічне розповсюдження ідеології, спрямованої на систематичну дискримінацію чи ганьблення представників раси, етнічної групи чи релігії; організація з такою метою пропагандистських акцій,

сприяння їм, участь у них; відмова у призначеній для суспільства, особи чи групи осіб послугі через їх расу, етнічну належність чи релігію. Караними є й такі форми порушення свободи віросповідання та релігії, як публічний чи загальний глум над релігійними переконаннями, збезчещення предметів релігійної пошани, перешкоджання гарантованим конституцією релігійним діям чи глум над ними (ст. 261) [15, с. 241-243].

Окремі статті Бельгійського КК також присвячено встановленню кримінальної відповідальності за ряд діянь, які можна вважати злочинами з мотиву релігійних упереджень. Зокрема, караними є насильницькі примушування або перешкоджання відправленню релігійного обряду, перешкоджання або переривання релігійних свят, публічна образа предмета релігійного обряду, образа священнослужителя (ст. 142-146) [15]. Подібні до цих положення містить КК Республіки Сан-Маріно (ст. 260-262) та Польщі (ст. 195-196). Окрім того, в останньому передбачено відповідальність за обмеження прав особи у зв'язку з її належністю або неналежністю до певного віросповідання (ст. 194), публічні заклики до ненависті на ґрунті національних, етнічних, расових, релігійних відмінностей або у зв'язку з несповіданням релігії (ст. 256), публічну образу чи порушення тілесної недоторканості групи людей чи окремої особи у зв'язку з тими ж відмінностями (ст. 257) [16, с. 117, 118].

Досить багато уваги кримінально-правовим засобам охорони рівноправності громадян приділено у законодавстві Нідерландів. Так, ст. 137 КК Голландії встановлює покарання для особи, яка умисно робить заяви, що дискредитують інших осіб, у зв'язку, зокрема, з її расовою належністю чи віросповіданням. Визнано злочинами також збудження ненависті чи дискримінації до вказаних осіб або насильства стосовно них чи їх власності (ст. 137d), умисна дискредитація особи на підставі її расової належності з використанням офіційної посади, професії чи роду занять (ст. 137g) [17, с. 148, 149, 176, 177].

Як бачимо, караним є навіть таке порушення засад толерантності, що за КК України вважалося б вчиненим з необережності (ознака «повинна була припускати» є близькою до інтелектуального моменту злочинної недбалості). Це може послужити прикладом для інших законодавців, бо надає значно ширші можливості для консолідації наявності складу злочину (адже доказати умисний характер дій в подібних випадках є досить великою проблемою) [18, с. 268-270].

Крім того, узагальнення положень іноземного законодавства дозволяє намітити й деякі перспективи криміналізації в цій сфері (що стосується різних форм дискримінації, нетолерантного

ставлення, посягань на свободу віросповідання). Крім того, слід звернути увагу, що наразі законодавство України не має задовільного визначення (родового і видового) злочинів, що вчиняються з мотивів нетерпимості. Це не сприяє належному рівню організації запобігання їм кримінально-правовими засобами. З урахуванням міжнародного й зарубіжного досвіду розуміння злочинних проявів нетолерантного ставлення, вітчизняне законодавство обов'язково має відобразити суттєву особливість (конститутивну ознаку) цих правопорушень – всі вони породжуються (мотивуються) упередженням щодо представників іншої раси, кольору шкіри, релігії, сексуальної орієнтації тощо [19].

Ксенофобія пускає коріння з глибокої давнини, існує стільки ж, скільки існує світ суспільних відносин. Але її руйнівний вплив людство гостро відчуло та усвідомило порівняно недавно, коли ксенофобія набула світового розмаху, вилившись у безпрецедентні дотепер людські жертви.

Поняття ксенофобії походить від грецьких коренів (*xenos* – чужі, сторонні, іноземці і *phobos* – страх) та має два значення: 1) нав'язливий страх перед незнайомими людьми, острах чужих; 2) ворожість, нетерпимість, ненависть та презирство до осіб іншої віри, культури, національності, до іноземців, представників інших регіонів, а також до чогось незнайомого, чужого, незвичного. Ксенофобія за своєю суттю наближена до таких понять, як расизм, екстремізм, нетолерантність, дискримінація, етнофобія. Злочини, що вчиняються на ґрунті ксенофобії, як зазначалося, називаються «злочинами ненависті».

Серед негативних тенденцій погіршення криміногенної обстановки в Україні слід зазначити зростаючу популярність ідеології неофашизму, а також появу проявів екстремізму та ксенофобії. Підґрунтям цієї проблеми, як і в більшості європейських країн, стали демографічні зміни, які відбуваються, у першу чергу, у великих містах. Так, починаючи з 1991 р., спостерігається зростання населення великих міст України, особливо Києва, у той час, як загальна кількість населення України зменшується. Зростання кількості населення в містах зумовлено, у першу чергу, внутрішньою міграцією всередині країни та міграцією з країн колишнього Радянського Союзу, також збільшенням потоку мігрантів з Азії та Африки.

Соціологічне дослідження «Ксенофобія в контексті поліетнічності українського суспільства», проведене в 2008 р. Харківським інститутом соціальних досліджень за сприяння МВС України і фінансової підтримки Open Society Institute, виявило такі причини ксенофобних настроїв в сучасній Україні:

- слабка інтеграція іноземців у місцеві громади, що спричиняє побоювання та ізоляцію з боку корінного населення;
- міф про можливе захоплення робочих місць і подальше зростання конкуренції на ринку праці;
- політичний фактор (вплив з-за кордону та внутрішні політичні ігри);
- відсутність чіткої державної позиції стосовно визнання факту існування ксенофобних та расистських настроїв, що переростають в організовані форми насильницьких дій;
- загальне падіння рівня культури та утворення на тлі зростання негативної стереотипізації свідомості основної маси населення країни;
- пасивна, а найчастіше – і негативна роль ЗМІ в процесі формування громадської думки стосовно іноземних громадян, що перебувають на території України.

Слід зазначити, що кожного року тисячі людей в Україні стають жертвами проявів ксенофобії. Людьми погрожують, їх ображають або на них нападають внаслідок їхньої начебто приналежності до групи, що має певні ознаки, зокрема «расові», мовні, релігійні чи будь-які інші. Оскверняються кладовища, релігійні споруди та пам'ятники, оскільки їх асоціюють з тією чи іншою групою чи групами.

Зазвичай прийнято пов'язувати ксенофобію з діяльністю нетолерантних націоналістичних або екстремістських організацій та груп. Дійсно, їх діяльність викликає резонанс у ЗМІ та обурення громадськості, але, на жаль, набагато частіше люди стикаються із расизмом та ксенофобією з боку звичайних державних службовців та пересічного населення, і саме це сьогодні є найбільш небезпечним як для держави, так і для громадянського суспільства.

Останнім часом прозвучали заяви представників міжнародних організацій, дипломатичного корпусу, громадських об'єднань зі звинуваченнями української влади у неспроможності або небажанні поборювати расизм як явище.

Отже, подальше ігнорування цього факту може призвести до застосування міжнародних санкцій проти України ззовні та розростанням організованих злочинних структур в середині країни. А враховуючи те, що сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується курсом на створення правової, соціально орієнтованої держави, який передбачає вирішення економічних і соціальних проблем, розширення прав та свобод громадян, перед державою встає нагальна потреба в пошуку найбільш ефективних шляхів подолання такого ганебного явища, як ксенофобія.

Список використаних джерел:

1. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія /М. І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – С. 20.
2. Всеобщая декларация прав человека: принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН (ст. 26) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.un.org/ru/dokuments/; Декларация принципов толерантности: утверждена резолюцией 561 Генеральной конвенции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.un.org/russian/dokuments/decla.toleranc.htm.
3. Правове регулювання України на злочини з мотивів упередження / Ініціатива з питань збереження етнічної різноманітності; Підгрупа з правових питань. – 2008.
4. Hate Crimes in the OSCE region Incidents and Responses Annual Report for 2006 / OSCE ODHR. – Warsaw: Sungraf, 2007. – С. 9, 10.
5. Hate Crimes [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www2.fbi.gov/ucr/2009/index.html>.
6. Crim an Disorder Act 1998 (31st Juli 1998) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legislation.dog.uk/ukpga/1998/37/contents>.
7. Уголовный кодекс ФРГ / пер. с нем. А. В. Серебренниковой. – М., 2001. – С. 91.
8. Жалинский А. Э. Современное немецкое уголовное право / А. Э. Жалинский. – М., 2006. – С. 535.
9. Уголовный кодекс ФРГ / пер. с нем. А. В. Серебренниковой. – М., 2001. – С. 105, 168.
10. Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. и вступ. статья д.ю.н., С. В. Милоков; пер. с нем. Л. С. Вихровой. – СПб., 2004. – С. 314, 315.
11. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. и предисловие к. ю. н. С. С. Беляева; пер. с датского и английского С. С. Беляева. – СПб., 2001. – С. 196, 197.
12. Уголовный кодекс Франции / науч. ред. и предисловие к.ю.н., доц. Н. Е. Крыловой и к.ю.н., доц. Ю. Н. Головки; пер. с фр. Н. Е. Крыловой. – СПб., 2002. – С. 228, 229; 380, 381; 584, 585; 590, 591.
13. Уголовный кодекс Швеции / науч. ред. и предисловие д.ю.н., проф. Н. Ф. Кузнецова и к.ю.н., доц. С. С. Беляева; пер. с шведского и английского С. С. Беляева. – СПб., 2002. – С. 129, 130.
14. Уголовный кодекс Испании / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Ф. М. Решетникова; (пер. с исп. В. П. Зыряновой, Л. Г. Шнайдер). – М., 1998. – С. 59, 157-161.
15. Уголовный кодекс Швейцарии / науч. ред., предисловие и пер. с нем. к.ю.н., доц. А. В. Серебренниковой. – СПб., 2002. – С. 241-243.
16. Уголовный кодекс Республики Бельгии / науч. ред. и предисловие к.ю.н., доц. Н. И. Мацнев; пер. с фр. к. ю. н. Г. И. Мачковского. – СПб., 2003. – С. 117, 118.
17. Уголовный кодекс республики Польша / науч. ред. А. И. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова; вступит. статья А. И. Лукашова, Э. А. Сарки-

совой; пер. с польского Д. А. Барилевич. – СПб., 2001. – С. 148, 149; 176, 177.

18. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. и предисл. д.ю.н., проф. Б. В. Волженкина; пер. с англ. И. В. Мироновой. – СПб., 2001. – С. 268-270.

19. Кочон С. М. Экстремизм в Росси: криминологическая и уголовно-правовая характеристика / С. М. Кочон // Журнал «Российское право в Интернете», 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rpi.msal.ru>.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2013
